

ARNOLD BERNACIAK*, RENATA WIŚNIEWSKA**

Możliwości turystycznego wykorzystania dawnych obiektów militarnych północnego odcinka Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego

Streszczenie. Obiekty militarne w czasie swego istnienia mogą zmieniać pełnione funkcje. Wykorzystywane pierwotnie w celach wojskowych mogą stać się obiektami o znaczeniu turystycznym. Umiejętne wykorzystanie tych obiektów może być czynnikiem aktywizującym turystykę na obszarze danej jednostki przestrzennej. Zabudowania północnego odcinka Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego stanowią walor turystyczny gminy Bledzew. Walor ten jak dotychczas nie był wykorzystywany na szerszą skalę. Obecnie jest przedmiotem zainteresowania jedynie pasjonatów militariów z czasów II wojny światowej. Stworzenie odpowiedniego, opartego na tych obiektach produktu turystycznego mogłoby przyczynić się do ich ochrony i popularyzacji, a jednocześnie do aktywizacji turystyki i rekreacji na terenie gminy.

Słowa kluczowe: obiekty militarne, Międzyrzecki Rejon Umocniony, walory turystyczne, rozwój lokalny

1. Wprowadzenie

Istnieje wiele czynników, które mogą sprzyjać rozwojowi turystyki na danym obszarze. Ważne miejsce wśród nich zajmują walory turystyczne przestrzeni: atrakcyjny krajobraz, zabytki architektury, unikatowe walory przyrodnicze (Wodejko 1997: 25; Lijewski, Mikułowski i Wyrzykowski 2002: 15-16; Kruczała 1986: 13, za: Gaworecki 2003: 126). Powodują one, że ludzie chętnie odwiedzają dane miejsca i zachęcają do ich zwiedzania innych.

---

* Wyższa Szkoła Bankowa w Poznaniu, Wydział Finansów i Bankowości, e-mail: arnold.berniaciak@wsb.poznan.pl, tel. 501 07 66 96.

** Wyższa Szkoła Biznesu w Gorzowie Wlkp., Wydział Nauk Społecznych, e-mail: arenata10@wp.pl.

Ważnym historycznym walorem turystycznym województwa lubuskiego jest Międzyrzecki Rejon Umocniony (niem. Festungsfront Oder-Warthe-Bogen) (Strategia Rozwoju Województwa Lubuskiego 2020: 26). Należy on do najciekawszych obiektów fortyfikacyjnych w Polsce i zaliczany jest do głównych, obok linii Maginota, pozycji obronnych w Europie (Toczewski 2001: 6). Stanowi go wybudowany w latach 30. XX w. zespół poniemieckich fortyfikacji, na które składają się różne obiekty architektury wojskowej: schrony, grupy warowne i kazamaty połączone systemem podziemnych korytarzy. Fortyfikacje rozciągają się w układzie południkowym na obszarze ok. 100 km długości. System umocnień został podzielony na odcinki: południowy, centralny i północny. Najbardziej rozwinięty – zarówno kiedyś pod względem militarnym, jak i obecnie pod względem turystycznym – jest odcinek centralny. Również pozostałe odcinki posiadają znaczny, choć niewykorzystany dotąd potencjał turystyczny.

Celem niniejszego artykułu jest identyfikacja możliwości turystycznego wykorzystania obiektów północnej części Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego, leżących na terenie gminy Bledzew. Podjęta zostanie w nim próba określenia czynników sprzyjających temu działaniu oraz wskazania korzyści, które mogłyby się dzięki temu ujawnić w systemie społeczno-gospodarczym.

Wiele dawnych obiektów militarnych w Polsce w okresie powojennym ze względu na swe niepolskie pochodzenie nie budziło zainteresowania. Często nie podejmowano żadnych działań, by w jakikolwiek sposób zapobiec ich dewastacji. Niektóre były zaś celowo niszczone. Pomimo braku zainteresowania oraz braku środków finansowych na ich utrzymanie obiekty te były miejscem penetracji miłośników historii, wojskowości czy architektury. Wiele z nich zachowało jednak znaczny potencjał turystyczny. Świadoma polityka władz lokalnych lub regionalnych może przyczynić się do przywrócenia ich społeczeństwu w innej roli niż militarna, dzięki czemu będą mogły stać się czynnikiem aktywizacji turystycznej i rekreacyjnej jednostek przestrzennych (Stach 2015).

2. Zmienność funkcji obiektów militarnych

Obiekty militarne po spełnieniu swojej podstawowej funkcji mogą zostać wykorzystane w różnorodny sposób. Mogą pełnić funkcje turystyczne, gospodarcze, kulturalne czy edukacyjne, przy czym różne funkcje mogą być wprowadzane do danego obiektu na poszczególnych etapach jego życia. W przypadku pojedynczego obiektu zmiany jego funkcji mogą następować nawet kilkakrotnie. Istnieją obiekty, które po spełnieniu funkcji militarnej zostały wykorzystane na potrzeby gospodarcze, a później przekształcone w atrakcje turystyczne.

Przykładem obiektu wielokrotnie zmieniającego swoje funkcje jest Twierdza Kłodzko. Obiekt ten został wzniesiony w 1680 r. w celach obronnych. Swoje znaczenie militarne utracił w drugiej połowie XIX w. (Rzeczycki 2012: 7). Wówczas zaczęto go wykorzystywać jako więzienie. Po I wojnie światowej po raz pierwszy stał się atrakcją turystyczną. W czasie II wojny światowej w twierdzy został utworzony podziemny zakład produkcyjny (Rzeczycki 2012: 7). Funkcję gospodarczą pełnił również w okresie powojennym. Powierzchnie obiektu dzierżawione były przedsiębiorstwom. W 1960 r. twierdza została uznana za zabytek i odtąd jest dostępna dla turystów.

Innym przykładem zmienności funkcji byłych obiektów militarnych, choć na znacznie mniejszą skalę, jest tunel schronowy pod Żarnowską Górą w gminie Strzyżów w województwie podkarpackim. Tunel został wydrążony w latach 1940-1941. Jego długość wynosiła 438 m. Pierwotnym przeznaczeniem obiektu była ochrona pociągu sztabowego w czasie działań wojennych. W okresie powojennym tunel został odpowiednio przystosowany i służył jako magazyn ryb. Obecnie wykorzystywany jest jedynie w celach turystycznych¹.

Przykładem obiektu, który po spełnieniu funkcji militarnej nie był przez długi czas wykorzystywany i któremu dopiero po wielu latach nadano charakter turystyczny, są podziemia Osówki. Zostały one wydrążone w latach 1943-1945 przez Niemców w zachodniej części Gór Sowich. Miały służyć jako kwatera główna wodza III Rzeszy lub – według innych koncepcji – jako hale dla podziemnych fabryk zbrojeniowych. Pierwsza, niedana próba turystycznego udostępnienia obiektu została podjęta w 1979 r. Uznano jednak, że podziemia są za mało atrakcyjne, by przyciągnąć turystów, w związku z czym pomysł nie został zrealizowany. Do koncepcji tej powrócono w latach 90. Dzięki zaangażowaniu władz samorządowych w 1996 r. otwarto dla celów turystycznych pierwszy odcinek podziemnej trasy (Rzeczycki 2012: 70). Obecnie poza rolą turystyczną obiekt pełni również funkcje rekreacyjne i kulturalno-oświatowe. Na jego terenie rozpoczyna się i kończy coroczny wyścig kolarski „Podziemia Osówki”. Podziemia służyły też jako plan filmowy i są przedmiotem badań naukowych.

Byłym obiektem militarnym speniającym różne funkcje jest poznańska Cytadela. Obecnie pełni rolę parku miejskiego, jednak pierwotnie stanowiła centralny fort umocnień poligonalnych Twierdza Poznań. Na rozległym ponad stuhektarowym terenie znajdują się zarówno muzea, pomniki i cmentarze, jak również miejsca ekspozycji dzieł sztuki, amfiteatr, rosarium, place zabaw i obiekty gastronomiczne.

Różnorodność i zmienność funkcji zabytkowych obiektów militarnych wskazuje na dwie ważne kwestie. Po pierwsze, na ich dużą elastyczność funkcjonalną. Pomimo pełnienia różnych funkcji w kolejnych okresach wciąż odgrywają istot-

¹ www.stryzow.pl/pol/pages/tunel [9.12.2015].

ną rolę w danej przestrzeni. Ciągłe istnieją możliwości dostosowania ich do aktualnych potrzeb społecznych. Po drugie, mimo utraty swej pierwotnej funkcji stanowią istotny potencjał rozwojowy danej jednostki przestrzennej. nadanie im nowych funkcji może przyczynić się do ożywienia dzielnicy, miasta, gminy czy powiatu.

3. Międzyrzecki Rejon Umocniony

Budowę niemieckich fortyfikacji w dolinie środkowej Odry, określanych mianem Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego (niem. Festungsfront Oder-Warthe-Bogen), rozpoczęto w okresie międzywojennym. Początkowo było to związane z planami militarnymi Niemiec zakładającymi nową wojnę na zachodzie (granica niemiecko-francuska). Obawiając się działań zaczepnych ze strony Polski (będącej sojusznikiem Francji), postanowiono zabezpieczyć ten teren odpowiednimi fortyfikacjami. Przyjęto, że jego wzmocnienie skutecznie zagrozi polskiej stronie drogę na Berlin. Pomimo tego, iż budowa obiektów militarnych na obszarze nadodrzańskim była zabroniona zapisami traktatu wersalskiego, umacnianie tego terenu rozpoczęto już w 1925 r. Szczególne natężenie prac budowlanych miało miejsce w latach 1934-1937. Zmiana sytuacji polityczno-militarnej na przełomie lat 30. i 40. doprowadziła do czasowego zaprzestania prac fortyfikacyjnych. Ruzyły one ponownie w 1944 r. Tym razem ich celem było umocnienie obszarów mogących stanowić teren przyszłych walk zbliżającego się do granic Rzeszy frontu wschodniego (Toczewski 2001: 8-13).

Międzyrzecki Rejon Umocniony zajmował powierzchnię ok. 8 tys. m². Rozciągał się na długości ok. 100 km. Podzielony został na trzy odcinki: północny, środkowy (centralny) i południowy (Toczewski 2001: 8-13). Pierwszy z nich obejmował tereny od miejscowości Kursko na południu, przez Bledzew, po okolice Skwierzyny na północy. Drugi rozciągał się pomiędzy Międzyrzeczem a Paradyżem. Na południe od tej ostatniej miejscowości rozpoczynał się odcinek południowy, sięgając aż do wysokości Sulechowa (Miniewicz i Perzyk 1993: 2).

Podstawowym elementem fortyfikacji były tzw. panzerwerki (Pz.W.) – żelbetowe schrony z pancernymi kopułami. Miały one od jednej do czterech kondygnacji i były obsługiwane przez załogę od 60 do 100 żołnierzy. Obiekty były uzbrojone w broń maszynową, moździerz lub miotacze ognia. Niektóre pełniły funkcje obserwacyjne (Toczewski 2001: 27-40; Miniewicz i Perzyk 1993: 27-64).

Walki o Międzyrzecki Rejon Umocniony rozegrały się w dniach 29-31 stycznia 1945 r. i były związane z działaniami I Frontu Białoruskiego. Zdobycie tego terenu było zasługą 44. Brygady Pancерnej gwardii – jednostki wydzielonej z I Armii Pancерnej gwardii (Toczewski 2001: 50-51).

Po zakończeniu działań wojennych, wiosną 1945 r. fortyfikacje zostały pozabawione wartości bojowej. Wiele z nich zostało wysadzonych. Najwięcej zniszczeń dokonano w odcinku północnym. Do końca lat 40. zespół podziemi zajęty był przez wojska radzieckie. Po ich odejściu kontynuowano demontaż obiektów. Działania te były prowadzone zarówno przez koncesjonowane formy, jak i przez szabrowników (Miniewicz i Perzyk 1993: 78-80).

Funkcja turystyczna Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego zaczęła być rozwijana na przełomie lat 60. i 70. XX w. Początkowo związana była z odwiedzaniem miejsc dawnych walk przez radzieckich kombatantów. Obecnie do zwiedzania udostępniona jest część obiektów odcinka centralnego.

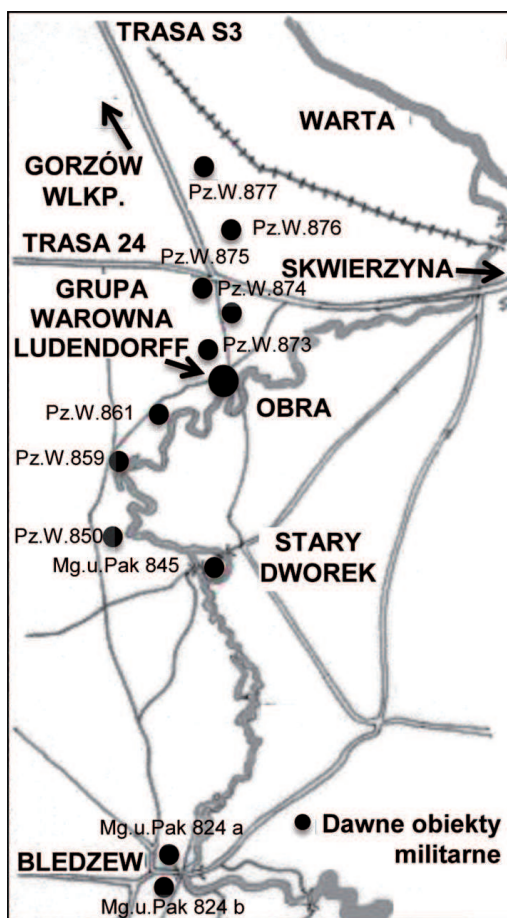
4. Dawne obiekty militarne na terenie gminy Bledzew

Bledzew to licząca ponad 4,5 tys. mieszkańców gmina wiejska leżąca w powiecie międzyrzeckim w województwie lubuskim. Na terenie gminy zlokalizowane są liczne były obiekty militarne północnego odcinka Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego. Należą do nich: Grupa Warowna Ludendorff oraz położone na północ i na południe od niej liczne mniejsze schrony (rys. 1).

Największym i najważniejszym z obiektów jest wzniesiona w latach 1935-1936 Grupa Warowna Ludendorff (Kędryna i Jurga 1995). Obiekty zostały zlokalizowane na zachód od Skwierzyny, w zakolu Obry, w okolicach miejscowości Stary Dworek. Zabudowania znajdują się na wzniesieniu Lisia Góra, położonym kilkadziesiąt metrów od drogi krajowej nr 24. Centralną część grupy stanowi schron oznaczony jako Pz.W.865 (fot. 1). Schron zaprojektowano jako zespół budowli połączonych podziemnymi chodnikami (Sadowski 2011: 22). Posiada on dwie kondygnacje, maszynownię i koszary. Obecnie w dobrym stanie zachowana została tylko część kondygnacji dolnej. Część czołowa z kopułą pancerną, wejściami oraz szybem do podziemi została wysadzona. Obiekt można stosunkowo łatwo odnaleźć w terenie.

W niewielkiej odległości od obiektu Pz.W.865 znajduje się schron Pz.W.864 (fot. 2). Jego zadaniem była obrona południowej strony wzniesienia i zachodniej części doliny rzeki Obry (Sadowski 2011). Główny schron bojowy Pz.W.864 stanowi jednokondygnacyjną budowlę o wymiarach całkowitych ok. 22,5 × 26,7 m. Ściany zewnętrzne i stropy mają grubość 1,50 m. Obiekt ten jak wiele innych został wysadzony silnym ładunkiem wybuchowym. W efekcie zachowało się zaledwie 20% pierwotnej konstrukcji.

Kolejnym obiektem jest schron bojowy Pz.W.863 (fot. 3). Jego zadaniem była obrona zachodniej części wzniesienia oraz zakola rzeki Obry. Schron został wy-

Rys. 1. Dawne obiekty militarne na terenie gminy Bledzew

Źródło: na podstawie http://fortyfikacjewpolsce.pl/owb/images/owb/mapy/nord_mapa2.gif [8.12.2015].

budowany w formie czterokondygnacyjnej podziemnej wieży (Sadowski 2011: 22). Również ten budynek został wysadzony. Eksplozję przetrwał jedynie strop najniższej kondygnacji budowli. Schron bojowy Pz.W.863 należy dziś do najbardziej niebezpiecznych do zwiedzania obiektów Grupy Warownej Ludendorff.

Schron bojowy Pz.W.866 to z kolei kazamata ze stanowiskiem armaty przeciwpancernej i ckm. Zadaniem tego stanowiska była obrona północno-wschodniej strony wzniesienia Lisia Góra. Schron nie posiadał wejścia głównego – stanowił wysunięty element schronu Pz.W.865. Prowadził do niego podziemny chodnik o wysokości 190 cm i szerokości 115 cm. Stopień zniszczenia obiektu jest stosunkowo duży – wynosi ok. 40%. Został on częściowo wysadzony i pozabawiony pancerzy, zachowały się jedynie pomieszczenia zaplecza izb bojowych. Pewne niebezpieczeństwo dla zwiedzających stanowi zachowany w jego pobliżu, prowadzący do systemu podziemnego szyb komunikacyjny (fot. 4).

Kolejny obiekt Grupy Warownej Ludendorff to schron bojowy Pz.W.867. Zadaniem schronu była obrona mostu na rzece Obrze oraz południowo-wschodniej podstawy wzniesienia. Był jednym z trzech pierwszych obiektów schronu bojowego Pz.W.865. Składał się z trójkondygnacyjnej podziemnej wieży zwieńczonej

Fot. 1. Schron bojowy Pz.W.865 (2015 r.) (fot. R. Wiśniewska)

Fot. 2. Schron bojowy Pz.W.864 (2015 r.) (fot. R. Wiśniewska)

Fot. 3. Schron bojowy Pz.W.863 (2015 r.) (fot. R. Wiśniewska)

Fot. 4. Schron bojowy Pz.W866 (2015 r.) (fot. R. Wiśniewska)

kopułą pancerną. Połączony był chodnikiem ze schronem centralnym, stąd nie posiada osobnego wejścia. Obecnie istnieje bezpośredni dostęp do niego dzięki oderwaniu części kopuły pancernej w efekcie wysadzenia ładunkiem wybuchowym. Wskutek wybuchu zasypany został podziemny chodnik, co uniemożliwia przedostanie się nim do schronu centralnego. W tym przypadku zachowane zostało ok. 35% konstrukcji obiektu (fot. 5).

Fot. 5. Schron bojowy Pz.W.867 (2015 r.) (fot. R. Wiśniewska)

Obiekt oznaczony jako Pz.W.868 to mały, jednokondygnacyjny schron bojowy z kopułą pancerną i stanowiskiem obserwatora (fot. 6). Jego zadaniem bojowym było kierowanie ogniem artylerii. Obiekt uległ bardzo silnemu zniszczeniu. Zachowało się jedynie 35% pierwotnej budowli.

Na północ od Grupy Warownej Ludendorff znajdują się schrony oznaczone jako Pz.W. 873-877. Schron bojowy Pz.W.877 został wzniesiony w 1938 r. jako obiekt jednokondygnacyjny. Został otoczony nasypem ziemnym zwiększającym jego rozmiary. Budowla została wysadzona silnym ładunkiem wybuchowym. Zachowało się zaledwie 20% pierwotnej konstrukcji. Również w 1938 r. został wzniesiony schron bojowy Pz.W.876. Wysadzenie obiektu spowodowało oderwanie stropu i przemieszczenie ścian. Zachowany został jedynie fragment

Fot. 6. Schron bojowy Pz.W.868 (2015 r.) (fot. R. Wiśniewska)

elewacji lewego skrzydła obiektu. W bliskiej odległości od skrzyżowania drogi nr 3 z drogą nr 24 znajduje się schron bojowy Pz.W. 875. Został on wzniesiony na przełomie lat 1935 i 1936. W odróżnieniu od dwóch powyższych obiektów ten zachował się w stosunkowo dobrym stanie (ok. 70% pierwotnej konstrukcji). Była to duża, dwukondygnacyjna budowla o charakterystycznym, przysadzistym kształcie (fot. 7).

Fot. 7. Schron bojowy Pz.W.875 (2015 r.) (fot. R. Wiśniewska)

Obiektem bardzo zniszczonym, który zachował się zaledwie w 20%, jest schron Pz.W.874 (fot. 8). Zlokalizowany jest w kilkudziesięciometrowej odległości od drogi nr 24. Obiekt został wzniesiony w 1938 r. jako jednokondygnacyjny, mały schron bojowy. Obecnie stanowi on dość duże zagrożenie dla zwiedzających z uwagi na strome, mocno popękane ściany z wystającymi z nich licznymi prętami zbrojeniowymi. Ponadto niektóre miejsca w obiekcie, zwłaszcza w okresie wiosennym i letnim, są silnie porośnięte roślinnością maskującą pęknięcia i szczeliny.

Na południe od Grupy Warownej Ludendorff zlokalizowane są dwa małe, jednokondygnacyjne schrony bojowe: Pz.W.861 i Pz.W.859. Obydwa pochodzą z 1938 r. i zostały w znacznym stopniu zniszczone przez eksplozje ładunków wy-

Fot. 8. Schron bojowy Pz.W.874 (2015 r.) (fot. R. Wiśniewska)

buchowych. W przypadku pierwszego z wymienionych schronów zachowało się 40%, a w przypadku drugiego – 20% pierwotnej konstrukcji. W podobnym stanie zachował się schron Pz.W.873 znajdujący się pomiędzy Grupą Warowną Ludendorff a schronem Pz.W.874. Wszystkie te obiekty wymagają dużej ostrożności przy ich zwiedzaniu.

5. Wykorzystanie turystyczne byłych obiektów militarynych – szanse i ograniczenia

Zlokalizowane na terenie gminy Bledzew obiekty militaryne utraciły swą pierwotną funkcję. Obecnie mają znaczenie jedynie historyczne. Jednakże posiadają pewien potencjał turystyczny, który dotychczas wykorzystywany był w niewielkim stopniu. Zainteresowanie nimi wyrażają jedynie osoby będące pasjonatami wojskowości czy architektury wojennej. Tymczasem potencjał nagromadzonych na terenie gminy Bledzew obiektów militarynych sprawia, że mogłyby być one udostępniane szerszemu gronu odbiorców. Wymagałoby to jednak podjęcia wielu działań, w tym: stworzenia koncepcji produktu turystycznego opartego na omawianych obiektach, określenia roli poszczególnych budowli, zabezpieczenia obiektów stwarzających zagrożenie czy wyznaczenia szlaku turystycznego (Chylińska 2006a; 2006b). Część obiektów, w szczególności budowle w większym stopniu zniszczone, mogłyby stanowić kolejne atrakcje szlaku. Większe obiekty, lepiej zachowane mogłyby stać się miejscami stałych lub czasowych wystaw związanych z historią danego miejsca, II wojną światową czy kulturą i sztuką regionu (tab. 1).

Z czasem funkcji turystycznej mogłaby towarzyszyć również funkcja rekreacyjna. Sprzyja temu bliskość ośrodków miejskich, takich jak: Skwierzyna, Mię-

Tabela 1. Możliwości wykorzystania obiektów militarnych na terenie gminy Bledzew

Symbol schronu	Poziom zachowania (%)	Możliwość wykorzystania
Pz.W.877	20	element szlaku turystycznego
Pz.W.876	20	element szlaku turystycznego
Pz.W.875	70	element szlaku turystycznego, podziemne muzeum, podziemna trasa turystyczna, sceneria dla rekonstrukcji historycznych
Pz.W.874	20	element szlaku turystycznego
Pz.W.873	20	element szlaku turystycznego
Pz.W.863	30	element szlaku turystycznego
Pz.W.864	20	element szlaku turystycznego
Pz.W.865	50	element szlaku turystycznego, podziemne muzeum, podziemna trasa turystyczna, sceneria dla rekonstrukcji historycznych
Pz.W.866	40	
Pz.W.867	35	
Pz.W.868	35	element szlaku turystycznego
Pz.W.861	30	element szlaku turystycznego
Pz.W.859	20	element szlaku turystycznego

Źródło: opracowanie własne.

dzyrzecz i Gorzów Wlkp., oraz duża dostępność komunikacyjna terenu. Obszar, na którym znajdują się omawiane obiekty militarne, pokryty jest roślinnością leśną – stanowi atrakcyjny teren do wycieczek pieszych i rowerowych. Połączenie historycznego znaczenia obszaru z jego leśnym charakterem stwarza dogodne warunki do organizacji rekonstrukcji historycznych czy zabaw i zawodów paintballowych.

Odpowiednie przygotowanie i wypromowanie byłych obiektów militarnych mogłyby przynieść wiele korzyści społecznych. Warto wymienić wśród nich: popularyzację historii, podnoszenie poczucia tożsamości lokalnej i regionalnej mieszkańców oraz zachowanie dla przyszłych pokoleń ważnych pamiątek historycznych. Miejsca te mogłyby też zostać udostępnione dla potrzeb naukowych i dydaktycznych.

Ponadto należy wspomnieć o niewątpliwych korzyściach dla samorządu lokalnego w postaci promocji gminy, stworzenia nowych miejsc pracy oraz wzrostu dochodów budżetowych.

Oczywiście należy zdawać sobie sprawę z licznych trudności i ograniczeń związanych z ewentualnym wykorzystaniem turystycznym omawianych obiektów. Należy do nich niewątpliwie konieczność zgromadzenia odpowiednich środków finansowych na realizację przedsięwzięcia, rozwiązanie ewentualnych problemów prawnołasnościowych, uzyskanie odpowiednich pozwoleń od organów administracji publicznej oraz stworzenie produktu turystycznego i jego

wypromowanie. Są to wyzwania dla władz lokalnych bądź regionalnych. Jedynie przy ich udziale i wsparciu istnieje możliwość przewrócenia społeczeństwu niszczących pamiątek historii.

6. Podsumowanie

Victor Middleton wskazuje pięć głównych składników produktu turystycznego: atrakcje i środowisko miejsca docelowego, jego infrastrukturę i usługi, dostępność, wizerunek oraz cenę (Middleton 1996: 89). W świetle tego wydaje się, że istnieją możliwości stworzenia produktu turystycznego, którego podstawą będą były obiekty militarne gminy Bledzew. Teren gminy, obok nagromadzonych na nim, omawianych wyżej atrakcji historycznych, charakteryzuje się bogactwem środowiska przyrodniczego. Lesistość gminy wynosi ponad 50%, przez jej teren przepływa rzeka Obra, a po całym obszarze rozsiane są zbiorniki wodne z najbardziej znanymi – jeziorem Chycina i Zalewem Bledzewskim. Analizowany obszar charakteryzuje się dużą dostępnością komunikacyjną. Przebiegają przez niego drogi o znaczeniu krajowym, położone w niedużej odległości od analizowanych obiektów militarnych. Wizerunek tego miejsca nie został jeszcze stworzony. Należy jednak pamiętać, że owe budowle wojenne stanowią część Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego, który jest znany w skali regionalnej, a nawet ponadregionalnej. Na analizowanym obszarze dostępne są również usługi noclegowe i gastronomiczne: na terenie gminy (np. nad jeziorem Chycina), w bliskiej odległości – w miejscowości Skwierzyna czy w odległym o ok. 30 km Gorzowie Wlkp.

Wszystkie te czynniki wskazują na znaczne możliwości aktywizacji turystycznej analizowanego obszaru, z wykorzystaniem znajdujących się na nim zabytkowych obiektów militarnych. Mogą one również sprzyjać rozwojowi na tym terenie rekreacji. Należy jednak pamiętać, że czynniki te mają charakter warunków koniecznych niewystarczających. Aby mogło dojść do wykreowania takiego produktu, konieczna jest odpowiednia polityka władz lokalnych, zaangażowanie zainteresowanych podmiotów oraz znalezienie odpowiednich środków finansowych na zrealizowanie przedsięwzięcia.

Literatura

Chylińska D. (2006a), Formy ekspozycji i udostępnienia turystycznego obiektów militarno-wojskowych z czasów II wojny światowej. Rozwiązania polskie a praktyka europejska, *Folia Turistica*, vol. 17: 77-98.

- Chylińska D. (2006b), Obiekty militarno-wojskowe z czasów II wojny światowej na Dolnym Śląsku jako produkt turystyczny: aktualne wykorzystanie i szanse rozwoju, *Turyzm*, vol. 16: 5-19.
- Gaworecki W.W. (2003), *Turystyka*, Warszawa: PWE.
- Kędryna A., Jurga R. (1995), *Grupa Warowna Werkgruppe „Ludendorff”*, Kraków: Donjon.
- Kruczała J. (1986), *Zagospodarowanie turystyczne*, Kraków: Akademia Ekonomiczna w Krakowie.
- Lijewski S., Mikułowski B., Wyrzykowski J. (2002), *Geografia turystyki Polski*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne.
- Middleton V.T.C. (1996), *Marketing w turystyce*, Warszawa: Polska Agencja Promocji Turystyki.
- Miniewicz J., Perzyk B. (1993), *Międzyrzecki Rejon Umocniony 1934-1945*, Warszawa: MBP-Militaria Bogusława Perzyka.
- Rzeczycki T. (2012), *Podziemne trasy turystyczne Polski*, Kraków: Technol.
- Sadowski J. (2011), *Grupa Warowna Ludendorff*, Gliwice: Infort J. Sadowski.
- Stach E. (2015), Wykorzystanie potencjału militarno-historycznego dla potrzeb turystyki na przykładzie Szlaku Frontu Wschodniego I wojny światowej w województwie małopolskim, *Turystyka Kulturowa*, vol. 5: 39-54.
- Strategia rozwoju województwa lubuskiego 2020, www.bip.lubuskie.pl/system/obj/14608_SRWL_2020_z_zalacznikami_1.pdf [8.12.2015].
- Toczewski A. (2001), *Międzyrzecki Rejon Umocniony*, Zielona Góra: Muzeum Ziemi Lubuskiej.
- Wodejko S. (1997), *Ekonomiczne zagadnienia turystyki*, Warszawa: Wyższa Szkoła Handlu i Prawa.
- www.strzyzow.pl/pol/pages/tunel [9.12.2015].
- www.fortyfikacjewpolsce.pl [5.12.2015].

The possibilities of using former military facilities for tourism in the northern section of the Międzyrzecz Fortified Area

Abstract. Military installations can change their function in their life cycle. Originally, places used for military purposes can become objects of importance for tourist. Skilful use of these facilities may become a factor of tourism development in a given area. The buildings of the northern section of the Miedzyrzecz fortified area are of tourist value to the community of Bledzew. This value has not yet been used on a wider scale. Currently, it is an area of interest only to enthusiasts of the military in World War II. Creating a tourism product, based on these objects could contribute to their protection and popularization while developing tourism and recreation in the community.

Keywords: historic military sites, Międzyrzecz fortified area, tourist values, local development